

Az irodalomtörténet mint lidércnyomás

Szilágyi Domokos Petőfi-variációi

B. KISS MÁTYÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola
PhD-hallgató
matyasbkiss1993@gmail.com

A B S Z T R A K T

Dolgozatom célja Szilágyi Domokos Petőfiről szóló költeményeinek *kisebbségi irodalomként* való olvasata. Az értelmezés során két fő szempontot szeretnék érvényesíteni: a kultusz kutatását és a *littérature mineure* elméletéből fakadó belátásokat. Kiindulópontom szerint a határon túli magyar irodalmi kultuszokat a kisebbségi irodalom Deleuze–Guattari-féle teóriája felől érdemes megközelíteni. Dolgozatom ezért Petőfi erdélyi magyar kultuszának alakulására is kitér. Az elemzések középpontjában (*Őrültek*), valamint a *Szemből, halál* című versek állnak, a dolgozat emellett olyan műveket is kontextusba emel, mint a *Héjjasfalva felé*, valamint a *Kortársunk*, *Arany János* című esszé. Az (*Őrültek*) elemzések a *hantológia* derridai fogalma felől vizsgálom meg a versben megjelenő irodalomtörténeti kísértetjárást. A *Szemből, halál* esetében Petőfi alakjának kultikus beállítását helyezem a fókuszba, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen *kisebbségi* többletjelentéssel bírhatott ez a Petőfi-ábrázolás az 1970-es évek erdélyi kontextusában.

„Egy kis nemzet emlékezete nem kisebb, mint egy nagyé, ezért a rendelkezésre álló anyagot alaposabban dolgozza fel. Kevesebb irodalomtörténész foglalkoztat ugyan, ám az irodalom nem annyira az irodalomtörténet ügye, mint inkább a népé, és ezért ha tisztán nem is, de biztosan őrzik. Ugyanis azok a követelmények, amelyeket egy kis nép körében a nemzeti tudat állít az egyes ember elé, azzal járnak, hogy mindenkinek mindig készen kell lennie, hogy ismerje, hordozza és megvédje a rá eső irodalomrészt, sikrasszálljon érte akkor is, ha nem ismeri és nem hordozza.”

Franz Kafka¹

„– Petőfinek a feleségét hogy hívták?
– Petőfi Sándorné.
(Diadalmas kis nevetés.)”

Sütő András²

Kultusz és kisebbség

Tanulmányom Szilágyi Domokos Petőfiről szóló költeményeinek *kisebbségi irodalomként* való olvasata. Az értelmezés során két fő szempontot szeretnék érvényesíteni: a kultuszkutatót és a *littérature mineure* elméletéből fakadó belátásokat.³ Feltevésem szerint a határon túli magyar irodalmi kultuszokat érdemes a kisebbségi irodalom Deleuze–Guattari-féle teóriája felől megközelíteni. Ezekben az esetekben is tetten érhetők a kisebbségi irodalom alapelvei: a nyelvi deterritorializáció, az individuális közvetlen kapcsolódása a politikához és az irodalom kollektív megnyilatkozás-elren-

¹ Franz KAFKA, *Naplók*, ford. GYÖRFFY Miklós, Európa, Budapest, 2008, 240.

² SÜTŐ András, *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek*, Európa, Budapest, 1996, 164.

³ Deleuze és Guattari sokat idézett elméletével kapcsolatos kritikai meglátásaim részletes kifejtésére, noha készülő disszertációmban ez a kérdés hangsúlyosan szerepel, most nincs mód. Ezért csak röviden szeretném jelezni, hogy értelmezésem a Kafka-könyv mellett a következő szövegekre támaszkodik: Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Kisebbségi nyelv, kisebbségi politika*, ford. LOSONCZ Márk, Híd 2012/11., 73–86.; Gilles DELEUZE – Claire PARNET, *Párbeszédék*, ford. KARÁCSONYI Judit – LIPTÁKPIKÓ Judit – GYIMESI Tímea, L’Harmattan, Budapest, 2016.; Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Postulates of Linguistics = UőK., A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, ford. Brian MASSUMI, University of Minnesota, Minneapolis–London, 2005, 75–110.; Gilles DELEUZE, *Levél Unonak a nyelvről*, ford. GYIMESI Tímea, Tiszatáj 2016/9., 43–44.; Gilles DELEUZE, *Egy kiáltvánnyal kevesebb*, ford. IVACS Ágnes – JOÓ Vera, Gondolat-Jel 1994/1–2., 73–87. A Deleuze–Guattari-féle Kafka-olvasat filológiai kritikájához lásd még: Stanley CORNGOLD, *Kafka and the Dialect of Minor Literature*, *College Literature* 1994/1., 89–101.; Lowell EDMUNDS, *Kafka on Minor Literature*, *German Studies Review* 2010/2., 351–374.; Anne JAMISON, *Kafka’s Other Prague. Writings from the Cheslovak Republic*, Northwestern University Press, Evanston, 2018, 28–42. DOI: 10.2307/j.ctv4cbgwr. Az elmélet romániai magyar kontextusban való alkalmazásához: BALÁZS Imre József, *A hatalmi beszéd az erdélyi magyar irodalomban a második világháború után = A sztálinizmus irodalma Romániában*, szerk. BALÁZS Imre József, Komp-Press – Korunk, Kolozsvár, 2007, 15–20. Vö. GYÖRGY Péter, *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*, Magvető, Budapest, 2013, 29–33.

deződésként való megközelítése.⁴ E szimptóma utóbbi két elemére Szilágyi Domokos saját kultusza jelenti a legerősebb példát: 1976-os öngyilkossága után széles körben elterjedt értelmezési alakzatban a költő egyéni tragédiája a kisebbség elnyomása elleni tiltakozásként jelenik meg. Noha már Cs. Gyimesi Éva is jelezte, hogy e „legenda” ellentmond az életrajz tényeknek,⁵ a Szilágyiról alkotott kultikus-heroizáló portré csak akkor omlott össze végérvényesen, amikor nyilvánosságra került, hogy a költő „Balogh Ferenc” fedőnéven jelentett a Securitaténak.⁶ Az erdélyi köztudatot mélyen megrázó esemény következtében megkérdőjeleződtek a kollektív megnyilatkozás-elrendeződésben korábban rögzült értelmezési alakzatok.⁷ Ám a költő szerepének újraértékelésére irányuló erőfeszítésekben ugyanakkor kezdettől fogva a műtfeldolgozás közösségi igénye volt érzékelhető.⁸ Petőfi vagy Bartók Béla erdélyi kultusza nem szembesít ilyen nehéz morális dilemmákkal – vonzerejét éppen abból meríti, hogy a kultikus figurából világosan megragadható, közösségi érvényű erkölcsi példát lehet faragni. Amint Takáts József írta: „[a] tisztelet kifejezések a közösség kulturális emlékezete lép működésbe, olyan nyelvi-viselkedési készleteket, »szótárakat« mozgósítva, amelyek a kulturális emlékezet szerint valaha döntően szakrálisak voltak.”⁹ Szilágyi esetében ilyen tiszteletadás már nem lehetséges.

A kisebbségi kultuszok központi kérdése a deterritorializációra adott válaszlehetőség: a kultusz jellemzően a szimbolikus reterritorializáció irányába halad, az önazonosság kifejezésére ad lehetőséget, s az anyaországi „kis nemzet” kultúrájához való kapcsolódásra. Ám ez egy mélyebb szinten, a nyelvhez való viszonyban is megnyilvánul: a régi nagyok, Csokonai, Vörösmarty, Petőfi és Arany emlegetésével (ami Szilágyi Domokosnál e költők stílusának és nyelvének imitációját is jelenti) egy olyan nyelvi gazdagság is felidéződik, amely – látszólag – menedéket kínál a kisebbségi közösségeket fenyegető nyelvi lépüléssel szemben.

Hasonló a helyzet az autentikus népi kultúra értékeit képviselő Bartók Bélával is: az Amerikába szakadt Bartók alakja tette lehetővé Szilágyi számára, hogy a kisebbségi léttapasztalat élményét szóltassa meg.¹⁰ A *Bartók Amerikában* összetett, a neoavantgárd felé mutató kompozíciójának népzenei és klasszikus zenei kódokat megmozgató, a quodlibetre emlékeztető népdalkollázsával és többféle nyelvi réteg ütköztetésével teremt valódi *minor* megszólalást. A *Bartók Amerikában* nemcsak azért

⁴ Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Mi a kisebbségi irodalom?*, ford. KARÁCSONYI Judit = Uő., *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, Quadmon, Budapest, 2009, 33–56.

⁵ Cs. GYÍMESI Éva, *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*, Kriterion, Bukarest, 1990, 5–7.

⁶ Ezzel kapcsolatban lásd: BORBÉLY András, *Visszateremtés. Esztétika és politika Szilágyi Domokos korai költészetében*, Kijárat, Budapest, 2017, 67–90.

⁷ Vö. KORPA Tamás, *Textuális tükrök. Közelítések Szilágyi Domokos levelezéséhez*, Bárka 2011/4., 83–87.

⁸ Amint erről a *Magány és árnyék* című konferenciakötet írásai tanúskodnak: *Magány és árnyék. Egy Szilágyi Domokos nevű ember a Securitate hálójában*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Láthatatlan Kollégium – Transzit alapítvány, Kolozsvár, 2008.

⁹ TAKÁTS József, *A kultusz kutatás és az új elméletek = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. Uő., Kijárat, Budapest, 2003, 291.

¹⁰ LÁNG Gusztáv, *A költő és a szövegek*, Helikon 2001. december 25., 16.

jelent fordulópontot, egy pályaszakasz határát az életműben, mert ez a kompozíció viszi sikerre, és teljesíti ki a költő első korszakának poétikai kísérletezéseit, utat nyitva a következő kötetek neoavangárd költeményei számára, hanem azért is, mert Szilágyi Domokos korábbi alkotásaiban a kisebbségi lét témája nem kaphatott hangot.¹¹ A Bartók-vers nyelvi szerkezetével kapcsolatban is elmondható, hogy a népdalszövegek töredékeinek beemelése a szöveget a nyelv „gazdagítása”, a szimbolikus reterritorializáció irányába mozdítja el.

Nehezen érthető, hogy két olyan kreatív gondolkodónak, mint Deleuze és Guattari, semmi érdemleges mondanivalója ne legyen arról a nagyon is mindennapi jelenségről, hogy az általuk is *kiszáradt* jelzővel felruházott¹² nyelvhez egy kisebbségi író számára az identitásvesztéstől való félelem, egy sajátos *kisebbségi szorongás* társuljon. Az erdélyi irodalomban korántsem voltak ritkák az olyan nézetek, melyek a deterritorializált nyelvet egyenesen *betegnek* fogták föl. De hol a gyógyszer, a nyelv védőoltása?

A kezelési módok dolgában hasznos útmutatást nyújt az orvosi tudomány, amikor himlő, paralízis és más nyomorúságok megelőzése végett *vakcinációt* alkalmaz. Naponta kidobolotva, kötelezővé kell tennünk az anyanyelv védőoltásait: példának okáért két fiola Petőfi a szabadság szeretetének koronaerébe, tíz köbcenti Tóth Árpád jelzősorvadás ellen, az egyenes tartás védelméről nem is szólva. Mens sana... Ép testben ép nyelv.¹³

Sütő András sorait olvasva nem kétséges, hogy az 1970-es évek erdélyi magyar Petőfikultuszát a kisebbségi irodalom kontextusában kell megértenünk. Annál is inkább, hisz másutt Petőfit egyenesen a nemzeti kultúra „gyűjtőfogalmaként” említi, hisz legalább nevét – s egy-egy verscímét – mindenütt ismerték.¹⁴ De vajon elegendő ez ahhoz, hogy teljesüljön a kultúraőrző feladat, amelyet az irodalom el kellene, hogy lásson? Sütő András az *Anyám könnyű álmot ígér* egyik ironikus betéjtében maga szembesít a kultusz határaival: a hat elemit végzett rokon a költő nevének kívül mást nem is tud. Sütő ezzel az ironikus ellenponttal saját retorikájának pátozását árazza be. A valóságban – hiába a kisebbség irodalmi életének minden belső „elevenése”, még-

¹¹ Szilágyi Domokos életművét három pályaszakaszra osztom. Az első 1965-ig tartott, ennek az időszaknak a központi problémája az volt, hogy úgy alakítson ki saját líranyelvet (a klasszikus modernség és a történelmi avangárd mintáit követve), hogy közben a szocreál külső keretrendszerének is meg kellett felelnie. Második pályaszakasza 1965 és 1971 közé tehető, ekkor születő kötetekben egymás mellett érvényesülnek a neovangárd és a későmodern poétikai kódok. Életművének utolsó periódusában a neoavangárd poétika már nem érvényesül, ugyanakkor – és jelen tanulmány szempontjából ez különösen lényeges – regisztrálható a kisebbségi témák előtérbe kerülése.

¹² Vö. DELEUZE–GUATTARI, *Kafka*, 39, 42.

¹³ Sütő András, *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*, Kriterion, Bukarest, 1977, 58–59.

¹⁴ „A nemzetek másodvirágzásának korszakában, a létnek azon a szintjén, ahol most éppen a tűzbe bámulok, Petőfi – a nemzeti kultúra gyűjtőfogalmaként is – oly titokzatos fényforrás, mint a vacsoracsillag: hunyt pillák alatt is jelen van, de mérhetetlen távolságban, egyetlen ittragadt verscímével, talán kettővel, némely könyvesebb házban hárommal-négyvel. A dalban, miszerint befordultunk a konyhára, s rágyújtottunk a pipára, a szerző neve éppúgy nincs jelen, mint az Irinyi Jánosé a fellobbanó gyufaszálban.” SÜTŐ, *Anyám könnyű álmot ígér*, 162.

sem áll készen a közösség minden tagja, hogy „ismerje, hordozza és megvédje a rá eső irodalomrészt”¹⁵ (habár Sütő elbeszélője épp emiatt kéri számon rokonát). S ha ez így van, az irodalom szükségszerűen kudarcra ítéltetett. Ezzel a kudarcral szembesítenek Szilágyi Domokos kései korszakának nagy versei is. Mert itt már nem pusztán arról van szó, hogy a „[...] közösség objektív feltételei az irodalmi megnyilatkozás keretein kívül még nem adottak”,¹⁶ hanem arról, hogy többé nem is lehetségesek: az irodalmi beszédnek saját hatástalanságával, a kisebbségi kultúra objektív feltételeinek beszűkülésével kell számot vetnie. Ám ahhoz, hogy az irodalom végső kudarcát a szabadságharcban elbukó Petőfi alakján keresztül vihesse színre, Szilágyi Domokosnak nemcsak a szocialista realizmus terhes örökségétől kellett elszakadnia, hanem a Petőfi-kultusz államilag jóváhagyott formáitól is.

„hős Petőfi harcos hódolói” – a szocreál kultusz

Abban az időszakban, amikor Szilágyi Domokos első irodalmi próbálkozásai születnek, Romániában is a szocialista realizmus keretrendszere volt érvényben, az erdélyi magyar irodalomban is annak helyi változata érvényesült.¹⁷ A Magyarországon kialakított Petőfi – Ady – József Attila szentháromságra alapozott szocreál kánon az erdélyi irodalompolitika számára is használhatónak bizonyult. A Petőfi-centenáriumot Románia területén is széles sajtónyilvánosság kíséretében ünnepelték, a magyar kisebbség felé ekkor még gesztusokra törekvő román felső vezetés is képviseltette magát: 1949-ben Miron Constantinescu (a Központi Vezetőség tagja, későbbi miniszter) jelenlétében avatták a költő emléktábláját Fehéregyházán.¹⁸ Természetesen a korabeli romániai sajtóban is a szocializmus előfutárként beállított Petőfi a fő irányvonal, még az olyan szelídebb hangvételű cikkekben is, mint Nagy István gyerekkori emlékeket idéző *Petőfi elvtárs* című írása. A harciasabb lelkületű olvasó olyan publikációkból meríthetett éberséget, mint Robotos Imre cikke, melyben Petőfit egyenesen „az osztályharcos gyűlölet költőjeként” mutatja be.¹⁹

Horváth Márton, a magyarországi irodalompolitika fontos szereplője, nem pusztán forradalmisága miatt avatta Petőfit az írók példaképévé, hanem azért is, mert „témáit a nép életéből vette, nyelvét a néptől vette, szeme a nép szemével nézte a világot”, és ezzel „demokratikussá tette költészetét”.²⁰ Horváth Petőfi költészetének (állítóla-

¹⁵ KAFKA, *Naplók*, 240.

¹⁶ DELEUZE–GUATTARI, *Kafka*, 164. (Kiemelés tőlem – B. K. M.)

¹⁷ Ezzel kapcsolatban lásd *A sztálinizmus irodalma Romániában* című tanulmánykötetet, különös tekintettel Balázs Imre József hivatkozott tanulmányára.

¹⁸ Lásd: KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *A romániai magyar irodalom 1944–1970* Kriterion, Bukarest, 1973, 96–97. oldalak közötti fényképes betét. A román írók és politikusok Petőfi-megemlékezései kapcsán lásd még: *Romániai magyar irodalmi lexikon*, főszerk. DÁVID Gyula, IV., Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2002, 495–497.

¹⁹ ROBOTOS Imre, „...ne ismerjünk könyörületet”. *Petőfi, az osztályharcos gyűlölet költője*, Romániai Magyar Szó 1949. július 31., 5.

²⁰ HORVÁTH Márton, *Lobogóink: Petőfi = Petőfi Sándor emlékezete*, szerk. MARGÓCSY István, Osiris, Budapest, 2022, 308.

gos) egyszerűségét és érthetőségét teszi meg a szocreál stíldemokratizmus alapjául, tökéletes összhangban a zsdanovi művészetfelfogással.²¹ (Ám Horváth beszédében ott a fenyegetés is: akinek nem Petőfi a lobogója, az a nép ellensége lesz – és magával Windisch-Grätzcel kerül egy sorba!)

A fenti szocreál séma szerint konstruált Petőfi-figura lesz a romániai magyar irodalom bálványává is. Csakhogy ebből a szocreál költészetből is éppen az hiányzott, amit Petőfi utánczóik sosem tudtak utolérni: az életmű egészét átító, képalkotását és látásmódját mélyen meghatározó szubjektivizmus.²² E sztálinista Petőfi-kultusz legmegkapóbb példája Kiss Jenő *Riporton Petőfi élő emléke körül* (1948) című költeménye. *Riportversről*, azaz rímekbe szedett publicisztikáról²³ van szó: Segesváron ünneplik a forradalom századik évfordulóját. Magától értetődik, hogy a tömeg ugyanolyan lelkesedéssel hallgatja a magyar és a román szónokot, s természetesen éjfél tájban sem fáradnak bele a beszédekbe. Bár Kiss Jenő költeménye lelegején megpróbálja Petőfi játékos-szubjektív beszédmódját utánozni, ezt nem viheti végig: az egyéni nézőpontot meg kell szüntetnie, mihelyt rátér a *riport* tulajdonképpeni tárgyára, a felvonulásra. Ezen a ponton a személytelen tudósító szerepét veszi föl, és feloldódik a közösségben:

AZ UTCÁKON kint egész Segesvár,
sűrög-forog, mint ki vendéget vár.
Mindenfelé jelszavak, plakátok,
sőt nem egy szép díszkaput is látok.
Kit várnak így? Ki ma itt a vendég?
A szabad, a jogába emelt nép!
Városok és falvak dolgozói,
hős Petőfi harcos hódolói.²⁴

A sztálinista Petőfi-kép és a szocreál petőfieskedés 1956 után egyre kevésbé bizonyult vállalhatóknak. Nem meglepő, hogy az első Forrás-nemzedék képviselői számára nem Petőfi az elsődleges orientációs pont. Amint Kántor Lajos megállapította: „már nem Petőfi az elsődleges eszményük, hanem József Attila, de éppen a hangadó egyéniségek, Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos, felismerik Szabó Lőrinc ugyan csak korszakos jelentőségét, s odafigyelnek Juhász Ferenc, Nagy László kísérletére is.”²⁵ Ez az esztétikai értékrend érvényesül Hervay Gizella költészetében is, s mind-

²¹ „Nem minden zseniális, ami érthető, de minden érthető, ami valóban zseniális, és annál zseniálisabb, minél érthetőbb a nép széles rétegei számára.” A. A. ZSDÁNOV, *A művészet és a filozófia kérdéseiről*, ford. GYÁROS László, Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete, Budapest, 1949, 76.

²² MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Kalligram, Pozsony, 2011, 160–161.

²³ Kántor és Láng már a hetvenes évek elején – meglehetősen bátorrággal – hangot adtak annak, hogy nem is olyan rég, a szocreál irodalomban, „[a] termelés, a közélet aktuális feladatait őszinte pátozzsal megéneklő versek mellett a jellegtelen riportversek is elárasztják a lapok, a folyóiratok hasábjait...” KÁNTOR–LÁNG, *I. m.*, 173.

²⁴ *Hazánk magyar költői*, szerk. SZÉKELY János, Állami Irodalmi és Művészeti, Bukarest, 1953, 130.

²⁵ KÁNTOR–LÁNG, *I. m.*, 135.

hármuknál kimutatható – különösen Lászlóffyánál – az avantgárd hagyomány (újra)-felfedezése. Az irodalmi minták keresése szorosabb összefüggésben állt az új nyelv megteremtésére irányuló törekvéssel, melyet a szocreál „stíldemokratizmusa” helyett a klasszikus modernség és avantgárd beszédmódjai inspiráltak.²⁶ Bár Szilágyi korai költészetében kimutatható néhány Petőfi-intertextus,²⁷ Pécsi Györgyi pontos észrevétele szerint *poétikai* hatása elsősorban Szilágyi zsenéiben mutatható ki, későbbi költészetében viszont a költőszerep újraértelmezéséhez válik fontossá Petőfi alakja.²⁸ Petőfi viszonylagos háttérbe szorulása utólag szinte törvényszerűnek látszik. Másfelől viszont éppen ez adott lehetőséget a kultusz megújítására: arra, hogy a szocreál petőfieskedés helyett olyan szövegek szülessenek, amelyek ma is számot tarthatnak az olvasók érdeklődésére – mint például Szilágyi Domokos Petőfi-versei, a *Héjjasfalva felé* és a *Szemből, halál*.

Petőfi komolyabb újraértékelésére Szilágyi Domokos második pályaszakaszában került sor: ekkor kapott lehetőséget egy Arany Jánosról szóló „kismonográfia” megírására. A *Kortársunk, Arany János* törzsszövegét 1967-ben fejezi be, a könyv 1969-ben jelent meg. Az anyaggyűjtés során extenzíven tanulmányozza a szakirodalmat (többek közt Gyulai, Riedl, Hatvany és Barta klasszikusait), a legnagyobb hatással azonban Illyés Petőfi-víziója volt rá. Sokakkal együtt ő is megfellebbezhetetlen tekintélyként hivatkozik Illyésre, Petőfi-könyve egyszerre minta és forrás számára. Csakhogy míg Illyés állításait vitathatatlan történelmi igazságként prezentálja,²⁹ addig Szilágyi tudatosan szubjektív és provokatív. Gondolatmenete vállaltan csapongó – e kifejtésmód egyszerre erőssége és gyengesége.³⁰ Nem egészen jogosulatlan az a kortárs kritika, mely szerint Arany ürügyén önmagáról beszél³¹ – az utókor szempontjából ezért is válhatott érdekessé.

Kétségtelen, hogy poétikai és nyelvi szempontból Arany sokkal mélyebb hatást gyakorolt Szilágyira, mint Petőfi.³² S ez nem pusztán abban mutatkozik meg, hogy őt választotta e szabálytalan „kismonográfia” tárgyául, hanem abban is, hogy míg Petőfi

²⁶ Annak ellenére, hogy erős kapcsolatok fűzik őket Kosztolányi, Szabó Lőrinc és különösen József Attila költészetéhez, a nyelv *későmodern* tapasztalatának valódi tudatosításához bemutatkozó kötetekben még nem juthatnak el. A hatvanas évek közepén azonban mindhármuknál sor kerül erre a tényleges és mélyreható poétikai fordulatra.

²⁷ Az *Álom a repülőtéren* ciklus szabadságimádata hordoz Petőfi-párhuzamokat: BERTHA Zoltán, *Szilágyi Domokos = Uő., Gond és mű*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994, 192. A kéziratban maradt *Bájjengzet-koszorú* pedig *A helység kalapácsa* játékosságából merít: PÉCSI Györgyi, *A hosszúversek Szilágyi Domokos korai költészetében*, Új Hegyvidék 2008/1–4., 192.

²⁸ Uo., 191–192.

²⁹ MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek*, 380–381.

³⁰ Kántor Lajos egykorú cikke szerint a könyv egyszerre elragadó és bosszantó: KÁNTOR Lajos, *A költő másképp tanul*, Utunk 1969. augusztus 29., 2.

³¹ Muzsnay Árpád szigorú kritikájával Szilágyi Júlia szállt vitába a könyv védelmében: MUZSNAY Árpád, *Tanári szemmel*, Ifjúmunkás 1969. augusztus 28., a; d. [Az oldalmegjelölések szám helyett betűvel szerepelnek a lapban.] Vö. SZILÁGYI Júlia, *Nem mind kismonográfia, ami fénylik*, Ifjúmunkás 1969. augusztus 28., a; d.

³² Vö. PÉCSI Györgyi, *Korszerűbb versnyelv és forma felé = „Határcidens”*. *Tanulmányok Szilágyi Domokosról*, szerk. PALKÓ Gábor – SZILÁGYI Zsófia Júlia, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2016, 120.

az öt felidéző emlékkersek sorában elsősorban életével-halálával (és nem költészetével) van jelen, addig Arany páratlan nyelvi gazdagságával, művészi erejével. *Föltámadás* című verse ezt nyomasztó örökségként – hantologikus dimenzióban – mutatja föl, amely előtt az utókor poétájának el kell némulnia:

Megölték bennem a költőt.
Egy költő ölte meg.
Holt volt, de testet öltött.
No, nem mondok nevet.

Ne pletykáljunk. A holtak
se szeretik. *Arany*
nevüket, a csiszoltat
ne illesse korom.

Élegetem korom,
s talán – ha akarom –
föltámasztom magam.³³

Petőfi-hantológiák: az irodalomtörténet mint rémlátomás

Ha ilyen mélységű hatásról nem is beszélhetünk, felettébb különös volna, ha Szilágyi, akinek a költészete nem szűkülöködik 19. századi intertextusokban (Berzsenyitől és Csokonaitól Vörösmartyt át Aranyig), éppen Petőfit mellőzte volna. A Petőfivel kapcsolatos állásfoglalás – ahogy ezt Margócsy István megjegyezte – szinte kötelezővé vált: alig akad olyan magyar költő, aki valami módon számot ne adott volna Petőfi-élményéről.³⁴ Utóbbi persze a kultusz nehézkedésének is betudható, hisz jelentősebb évfordulók alkalmából a nevesebb alkotók menetrendszerűen kapják a nagy előd-höz kapcsolódó kérdéseket, felkéréseket. Ezt Szilágyi Domokos sem kerülhette el: 1969-ben a Bukarestben szerkesztett Előre emlékezett meg halálának százhuszadik évfordulójáról kortárs irodalmárok Petőfi-vallomásaival (Erdélyből Méliusz József és Domokos Géza, román részről pedig Alexandru Andrițoiu költő). Szilágyi természetesen saját irodalmi értékrendjének előzményét látja *Az apostol* szerzőjében: „az első modern magyar szabadvers” alkotóját.³⁵

³³ SZILÁGYI Domokos, *Tengerparti lakodalom. Hátrahagyott versek*, szerk. H. NAGY Mária, Dacia, Kolozsvár, 1978, 31.

³⁴ MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek...*, 18.

³⁵ SZILÁGYI Domokos, *Petőfi*, Előre 1969. július 27., 3. (*Az apostol* „modern” műként való feltüntetése viszont Pándi értékelésére emlékeztet: *A magyar irodalom története*, III., szerk. SÖTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1965, 789.) *Az apostol* csakugyan olvasható szabad verselésű költeményként: KECSEKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*, Akadémiai, Budapest, 1984, 213. Vö.: MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek...*, 288. Riedl Frigyes viszont nem a szabad formát emeli ki: RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor*, Franklin Társulat, Budapest, 1923, 173. Megjegyzendő, hogy a Forrás-nemzedék pályakezdése idején az erdélyi kritikában még vádpontnak számított a szabadvers, s Márki Zoltánnak még 1965-ben is

A rövid cikk azon a ponton válik számunkra izgalmassá, amikor a költői szerepek változására, a költő cselekvési lehetőségeinek átalakulására tér ki:

Petőfi vagy Byron, Eminescu, Botev, Whitman nem kerekasztal-értekezleteken fesegette, hogy a költészet szolgálat-e, s ha igen, kit kell szolgálnia és hogyan. A XX. század, mint annyi másban, a költői hivatás kérdésében is összemosta-zavarta a fogalmakat. Mégis, a nemzetek tudatában, a *Költő* fogalma XIX. századi névhez kapcsolódik, szinte kivétel nélkül. Nekünk a Petőfiéhez.³⁶

A költészet szolgálatelvűsége e kontextusban neotranszilvanista toposzként, azaz egy kisebbségi irodalmi értékrend felől értelmezendő. Csakhogy – mint Szilágyi ironikusan utal erre – a huszadik század második felében költő és közösség viszonya egyre problematikusabbá válik. Fonák helyzet, hiszen a cikk egyszerre sugallja a következőket: (a) a költészet: szolgálat; (b) nem egyértelmű többé, kit és hogyan szolgál; (c) az erről szóló diskurzus jobbára terméketlen. Ez az ellentmondásosság teljes mértékben jellemzi Szilágyi ekkori poétikáját, elég csak a *Búcsú a trópusoktól* kötetre utalni, különösen a transzszilvanista toposzokat (is) újraíró *Ez a nyár* zárlatára. (Megjegyzendő, hogy a nyelv válságát tudatosító *minor* poétika a legkevésbé sem áll ellentétben a kisebbségi irodalom fogalmával, azonban egy ilyen líra nagy kihívást jelentett a kollektív megnyilatkozás-elrendeződés kanonikus, rögzült formái számára.) Szilágyi Domokos ekkori költészetének legfőbb problémája azonban, hogy a költészet maga is *cselekvés* kellene legyen: a „tett értékű szó” keresése.³⁷ A költő szereplehetőségei és a költészet társadalmi hatása – legalábbis Szilágyi szemszögéből így látszott – Petőfi számára sokkal egyértelműbbek voltak, mint az 1960-as évek diktatórikus körülményei között lehettek. Ám e kérdés igazi tétje csak a *kisebbségi irodalom* keretrendszerében válik láthatóvá: ha a költészet nem tudja, hogyan és kit kellene szolgálnia, s e problémát még csak megfogalmazni sem tudja, az azt jelenti, hogy az élő irodalom nem válhat „a nép ügyévé”, hogy a kollektív megnyilatkozás-elrendeződést a széthullás fenyegeti. „És nem tudom kinek írok” – áll Szilágyi 1974-ben Méliusz Józsefnek szóló levelében, melyben megküldte neki *Magyarok* című friss versét.³⁸ Kafka felől nézve ez a legszomorúbb mondat, melyet kisebbségi szerző leírhat. Mutathatott-e számára kiutat Petőfi alakja ebből a kilátástalan helyzetből?

Ha Petőfi neve nem is, alakja már-már kísértetiesen bukkan föl Szilágyi utolsó pályaszakaszának két versében. A *Sorok egy tébolyda falára* (1973) nem szerepeltet konkrét neveket, ám az utalásokból összetéveszthetetlenül kiderül, hogy a Döblingben betegeskedő Széchenyiről van szó. A szövegnek két beszélője van, a versbéli

Petőfi tekintélyére támaszkodva kellett érvelnie a szabad forma jogosultsága mellett. MÁRKI Zoltán, *Levélváltás*, Utunk 1965. január 29., 2.

³⁶ SZILÁGYI, *Petőfi*, 3. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁷ Vö. BALÁZS Imre József, *Hervay Gizella*, Kriterion, Kolozsvár, 2003, 64.

³⁸ SZILÁGYI Domokos, *Visszavont remény. Szilágyi Domokos levelei Méliusz Józsefhez*, szerk., jegyz. ÁGOSTON Vilmos, Szépirodalmi, Budapest, 1990, 131.

Széchenyi-figura, valamint az ő szavait kommentáló külső hang. A vers kezdetén szereplő Széchenyi-parafrázis („Tudjátok meg mindannyian: / fiam volt Ó! az én fiam!”)³⁹ a gróf egyik levelét fogalmazza át, melyben Széchenyi Petőfíre saját fiaként utal – bár ezt feltehetően ő sem szó szerint értette.⁴⁰ E levél adta az alapját a széles körben elterjedt városi legendának, mely szerint a költő vér szerinti apja Széchenyi István volna.

Hasonló a Vörösmarty születésének 175. évfordulója alkalmából született, de a cenzúra által nem engedélyezett – a Securitate figyelmét is felkeltő⁴¹ – *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből* című költemény Petőfi-utalása: „Lelked fia elátkozott, / s eltűnt Erdélyben valahol; talán / még most is temetetlen.”⁴² Ezúttal Vörösmarty tűnik föl a költőfigura megtagadott „atyjaként”, s a célzás Petőfi *Vörösmartyhoz* című 1848-as versére vonatkozik. E vers, mint ismeretes, egy hadügyi szavazás után született, ám a politikai nézetkülönbséget Petőfi nem vitával, hanem „lyrai megtorlással” intézte el,⁴³ korábbi elveinek elárulásával vádolva az „irodalmi apjaként” tisztelt Vörösmartyt.⁴⁴ Petőfi maga is apafiguraként hivatkozott Vörösmartyra (s így a vers már-már szimbolikus apagyilkosságnak tetszik): „Brutus talán sírva szúrta le jőtevéjét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartyt elítélem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!”⁴⁵ Szilágyi versében a „leked fia” megfogalmazás szintén erre a költeményre utal vissza: „Hallgassak-e, mivel szeretlek, / miként atyámat szeretem? / Hallgassak-e mert teneked sem / Fáj majd úgy a szó, mint nekem?... / Hogy is tehetted, amit tettél, / Az isten szent szerelmeért! – Nem én tépem le homlokodról, / Magad tépted le a babért.”⁴⁶

Petőfi alakja ezekben a Szilágyi-versekben – paradox módon – éppen hiányával van jelen: ő a türelmetlen, lázadó fiú, akinek a történelem adott igazat, halálában dicsőült meg. Széchenyi és Vörösmarty a nemes lelkű, de megtört apák, akik túlélőkként hordozzák a nemzeti tragédia terhét. Az 1849-es tragédia megjelenítésmódja

³⁹ SZILÁGYI Domokos, *Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek*, szerk. KÁNTOR Lajos, Kriterion, Bukarest, 1978, 298. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁰ „A Felhők legnevesebb kortárs olvasóját Széchenyi Istvánnak hívták. Döblingből, 1851. március 14-én írta titkárának, Tasner Antalnak: »Petőfi – der mein Sohn ist, (...) hat mich in den ‚Felhők‘ genau portätirt!« Egyetérthetünk a sajtó alá rendező Károlyi Árpáddal, hogy Széchenyi alkalmasint a LXV. darabra gondolt, a *Fejemben éj van...* kezdetűre.” KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris, Budapest, 2008, 235.

⁴¹ TÓFALVI Zoltán, *Szilágyi Domokos és a Securitate*, *Korunk* 2014/1., 65–66.

⁴² SZILÁGYI, *Kényszerleszállás*, 357.

⁴³ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1922, 459.

⁴⁴ KERÉNYI Ferenc, *I. m.*, 405–406. Lásd még: OSZTOVITS Szabolcs, „Sors, nyiss nekem tért”. *Petőfi Sándor életének krónikája*, Osiris, Budapest, 2022, 113–114.

⁴⁵ PETŐFI Sándor *Összes prózai írása és levelezése*, szerk. SZALISZNYÓ Lilla – ZENTAI Mária, Osiris, Budapest, 2022, 325–326. Vörösmarty válaszcikkben reagál, ahol bár Petőfi költeményét „csinos kis versezetnek” nevezi, a vádakat mindazonáltal határozottan visszautasítja. VÖRÖSMARTY Mihály, *A magyar hadseregről, Petőfíhez = Petőfi koszorúi. Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*, szerk. CSANÁDI Imre, Magvető, Budapest, 1973, 145.

⁴⁶ PETŐFI Sándor *Összes versei*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Osiris, Budapest, 2019, 963.

ugyanakkor a kortársak számára egyértelmű áthallást jelentett 1956-ra.⁴⁷ A meghasonlott apák számára – az ő egyéni sorsuk tekintetében – nem létezik feloldozás, nincs enyhülés: az egyetlen kiút a halál.⁴⁸ Másfelől viszont nehezen hagyható figyelmen kívül az az életrajzi párhuzam, hogy az elmeógyógyintézetben író Széchenyi alakját megszólaltató Szilágyi Domokos maga is visszatérő betege volt a marosvásárhelyi ideg- és elmeosztálynak (utolsó kötetét, az *Öregek könyvét* teljes egészében ott írta). Volt, hogy kezelőorvosának fordította németből az akkoriban más nyelven hozzá nem férhető pszichiátriai tesztek anyagát (köztük a Szondi- és Rorschach-tesztekét).⁴⁹ Olykor a játékra is maradt ereje, Szilágyi Kálmán szerint „volt idő, amikor a vele együtt kezelt költő- és író társaival vicclapot szerkesztett (ez volt a *The Boly*, amit Saszet Gézával és K. Jakab Antival írtak), s a főorvos ebből tájékozódott irodalmár betegetei aznap lelkiallapota felől.”⁵⁰

Petőfi költészetében valósággal hemzsegnék a romantikus toposzokat (sőt, az almanachlírát) idéző temetői, kísérteties jelenetek,⁵¹ mind közül a legismertebb példa a *Szeptember végén* utolsó strófája, ahol Petőfi önmagát jeleníti meg hazajáró lélekként (eszünkbe juthat emellett a *János vitéz* vagy éppen *A hóhér kötele* temetői kísértetjárós jelenete,⁵² a *Cipruslombok...* egyes pontjai,⁵³ vagy akár az *Útirajzok* kísértete).⁵⁴ Joggal beszélhetünk tehát e kísértetieség kapcsán Petőfi költészetének *hantológiai* dimenziójáról. A *hantológia* [l'hantologie] fogalma Derridától származik, a *hantise* (kísértetjárás) és az *ontologie* (ontológia) szavak összevonásával.⁵⁵ A hantologikus közeg „[...]” sem nem élő, sem nem holt, sem jelenlévő, sem távollévő, kísértetiesül. Nem rendelődik alá az ontológiának, a létező levéséről vagy az élet és a halál lényegéről szóló beszélynék.”⁵⁶ Szilágyi számára kevésbé vonzó a kísértetromantika. Mégis van olyan költeménye, ahol a horrorisztikus hantológia önálló esztétikai minőséggé lép elő – és éppen Petőfi kapcsán, bár, hozzá kell tennünk, itt egy egész másféle hantológia bontakozik ki. Petőfi kísértetei ugyanis – beleértve a könnyeit törölő Petőfi-kísértetet is – egy

⁴⁷ LÁNG Gusztáv, *A költő és a szövegek*, Helikon 2001. december 25., 16.

⁴⁸ A Vörösmarty-versben a költő temetésekor rendezett tömegtüntetés az egyetlen olyan mozzanat, ami egy jobb jövő ígérését hordozhatja – Szilágyi ezt a *Magyar Irodalmi Lexikon*ból származó vendégszövegben emeli be a versbe. *Uo.*, 16.

⁴⁹ SZILÁGYI Domokos *Családi levelezése*, szerk., jegyz., SZILÁGYI Kálmán, Otthonom Szatmár Megye, Szatmárnémeti 2010, 145. Ezeket a tesztekét a doktornő – megkérdőjelezhető módon – magán Szilágyin is elvégezte, aki természetesen emlékezett az általa fordított tesztek logikájára, így kedve szerint manipulálta válaszait, hogy az orvost megtérítve mindig más betegségnél lyukadjon ki a vizsgálat.

⁵⁰ *Uo.*, 142.

⁵¹ MARGÓCSY István, *Petőfi mint hazajáró lélek = Uő., Petőfi-kísérletek*, 245, 250–253.

⁵² „A sírok megnyitak. Mindnyájan. Egyszerre. Csak mellettem Rózám nem. A megnyitott sírokból kiléptek a halottak, ifjak, vének, hölgyek, férfiak. Csak Róza nem volt köztük. A szellemek mellettem lebegtek el. Hallottam, véltém hallani ruháik suhogását, csontjaik koccanásait.” PETŐFI *Összes prózai...*, 42.

⁵³ „Csak érintsen lehellete / Közélgő szellemednek: / A mennybe föl, vagy sírba le, / Mindenová követlek!” (*Ha ébren meg nem látogatsz...*) PETŐFI *Összes versei*, 322.

⁵⁴ PETŐFI *Összes prózai...*, 254.

⁵⁵ Jacques DERRIDA, *Marx kísértetei. Az adóállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*, ford. BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán, Jelenkor, Pécs, 1995, 20.

⁵⁶ *Uo.*, 60.

romantikus-szentimentális horrorapparátus szereplői. Szilágyi Domokosra nem igazán jellemző a romantikus temetői romantika; (*Őrültek*) című gigantikus haláltánc-versében a költészet elkerülhetetlen társadalmi kudarca válik hantologikussá. (Megjegyzendő, hogy a kudarc ebben a szövegben még nem a kisebbségi irodalom szemszögéből vetődik fel.)

A *láz enciklopédiája* című kötet (1967) kompozíciójában az egyes versek betétként ékelődnek egy monumentális keretversbe, s a keretvers maga is párbeszédbe lép velük. Ez történik meg az (*Őrültek*)-et felvezető sorban is: „és ímé a sír megnyílt vala:” A megnyíló sír képe előzetes magyarázatként funkcionál, előrevetítve a feltámadó halottak képét:

Micsoda örült forгатag!
 álarcos farsangi menet!
 az álarc itt az igazi!
 Szabad az út – jöhet, mehet –
 jöhet – honnan? – mehet – hova?
 a föld alól a föld alá!
 Kupával kezében, nyakában
 kötéllel, slattyog François;
 itt egy püspök, száz-egynehány
 gyermek apja; egy lord biceg:
 ízekre szedik szavait
 írástudatlan kibiceg;
 amott, a hideg és hülye
 síneken kúszik egy halott,
 ruhája térkép, sebeiből
 szivárognak a csillagok;
 jövőbe-látó szemüregel,
 szilárdan lépdel itt e vak:
 írjad leányom! – hömpölyögnek
 makacs ajkáról a szavak;
 itt illeg a kötélverő
 szerelemre-szomjas neje;
 egy londoni komédiás
 kopaszodó tojásfeje;
 tengeriföld: egy verselő
 kamasz – szegény – hogy búvik a
 mocsok, mocsok halál elől!
 de megtalálja a pika – – –
 Mit akartok? örült bagázs?
 fejetekre csak újra bajt?

menjeteK vissza! föld alá!
 trágyázni tovább a talajt!
 Mit akartok? örült bagázs!
 hisz ez a világ semmitek!
 vagy ha anyátok: mostoha!
 ki hintette el a hitet
 belétek: hogy még akkor is!
 úgy is érte, ha ellene!
 csókolni, becézni – ajaj,
 mikor rugdosni kellene!
 hisz arany helyett álmot ad,
 mustárgázt, ciánhidrogént
 ibolya helyett! – És ti csak
 suttogjátok: – Ne bántsD szegényt. –
 Mit akartok? örült bagázs!
 hisz ez a világ semmitek!
 kéz a kézben – váltófutók –
 veszitek által a hitet:
 azt, melyet nem szolgálnak – á,
 egy fenét! – énekes misék:
 hogy jó – hogy megjavul talán
 ez a koszos emberiség,
 rövidnadrágját – csupa vér! –
 kinövi, és, és, és – mi lesz?
 – Tombolj csak, örült forgatag!
 nem értesz máshoz semmihez –

Kinövi, és – – ó, istenem.
 Kavarogj, holdas forgatag!
 Vonítok én is teveled
 a csillagzó egek alatt.

Első olvasatra is nyilvánvaló, hogy ebben a kulcsversben Szilágyi visszavonja az *Álom a repülőtéren* optimizmusát, hisz a haláltánc-költemény a felvilágosodás kanti definícióját függeszti fel: nem látszik a jövő, amikor az emberiség kilépné önmaga okozta kiskorúságából (s amíg ez nem történik meg, a történelem megmarad – a hegeli szállóige értelmében – mézárszéknek). A felvilágosodás nagy ígéretében – az ész diadalában – bízni, a cím értelmében: örültség. Radikális tagadása ez a Szilágyi első köteteire jellemző észak-kultusznak. Ezt a végletes pesszimizmust csak részben ellensúlyozhatja *A láz enciklopédiája* kötet pozitív végkicsengése, melyet Pécsi Györgyi (poétikai szempontból) kissé erőltetettnek érzett – teljes joggal.⁵⁷

⁵⁷ Pécsi Györgyi, *Kísérlet a világ rendszerbe foglalására. Szilágyi Domokos: Emeletek vagy a láz enciklopédiája*, Forrás 2006/12., 87.

Ha viszont a felvilágosodás beteljesülését a verszárlat a bizonytalan jövőbe utalja, a költő kényszerhelyzetbe kerül: a haladás mellett kell állást foglalnia, akkor is, ha ez a szerep szükségszerűen az ő egyéni kudarcához vezet. A József Attilát parafrázáló⁵⁸ verszárlatban nem a remény, hanem az ironia győzedelmeskedik, hisz a József Attila-intertextus („Ős patkány terjeszt kört...”) is a költészet hatástalanságát domborítja ki: „S mint sakál, mely csillagoknak / fordul kihányni hangjait, / egünkre, hol kinok ragyognak, / a költő hasztalan vonit...”⁵⁹ Ám a „koszos emberiség” történelmi vérengzéssorozatában paradox módon mégis az „őrült” költők, Villon, Shakespeare, Byron, József Attila és Petőfi képviselik a racionalizmus és a remény szavát. Mert remény nélkül élni nem lehet, hiszen maga Szilágyi írta nagy Bartók-versének – később kihúzott – zárlatában, hogy a remény „az élettel ekvivalens”.⁶⁰ Így hát a lírai én számára sem marad más erkölcsileg igazolható út, mint csatlakozni az őrült forgataghoz, akkor is, ha tudja, hogy ezzel ő is a szenvedést választja.

Derrida a *hantológia* kísértő dimenzióját a shakespeare-i *kizököknt idővel* kapcsolja össze, Marx és Hamlet kísérteteiről szólva.⁶¹ Továbbá: „[...] igaz, hogy a kísértetjárás történelmi, de nem *datált*, soha nem datálódik engedelmesen a jelenek napról napra, nap-tári rendben sorakozó láncolatában.”⁶² A haláltánc hantológiája Szilágyi Domokosnál kétszeresen is kizököknti az időt: egyrészt a holtak visszatérése szükségképp „out of joint” időviszonyt tételez, másfelől a vers történetfilozófiai kételye a történelem nagy narratíváinak linearitását billenti ki a végső cél képzetének felfüggesztésével. Itt merül föl Szilágyi életművében először komolyan az a lehetőség, hogy az idő nem tolható helyre. Ami Szilágyi hantológiáját Petőfétől megkülönbözteti, az egyrészt a korporalitás, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – a testábrázolás groteszk módja. S bár a tragikum és a groteszk test⁶³ (a halállal és az öregséggel összefüggésben) már első kötetében is megjelenik, ráadásul olyan kulcsszövegben, mint a *Halál árnyéka* ciklus, a tragikumot ott még a reménytelen feloldás, s a groteszket a szép/ifjú/egészséges (*Az öz-szemű lány*) ellensúlyozza. Ilyen feloldást ebben a versben nem remélhetünk.

A feltámadó halott – hisz teste van – nem kísértet, csupán kísérteties. E kísérteties látomással szemben is érvényben marad viszont az az ellentmondásos viszony, amelyet Derrida a francia *conjuratió* kapcsán fejt ki: a szó egyszerre jelent *szellemidézést* és *szelleműzést*, *exorcizmust*.⁶⁴ Az (*Őrültek*) beszélője számára – látszólag – csupán a második jelentésréteg jöhet szóba, amikor megpróbálja (sikertelenül) elűzni a kellemetlen látomást: a holtakat a föld alá parancsolni vissza. Csakhogy végül ő maga

⁵⁸ Vö. Cs. GYÍMESI, *Álom és értelem*, 50.

⁵⁹ JÓZSEF ATTILA *költeményei*, szerk. STOLL Béla, Helikon, Budapest, 1990, 456.

⁶⁰ SZILÁGYI Domokos, *Szerelmek tánca*, Irodalmi, Bukarest, 1965, 83.

⁶¹ DERRIDA, *Marx kísértetei*, 87.

⁶² *Uo.*, 14.

⁶³ Vö. MIHAIL BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNÖCÖL Csaba – RAINCSÁK Réka, Osiris, Budapest, 2002, 35–36.

⁶⁴ DERRIDA, *Marx kísértetei*, 50, 57. A francia kifejezés mellett *összeesküvést* is jelent, ám ez a jelentésréteg érvelésünk számára nem gyümölcsöző.

kényszerül csatlakozni hozzájuk, s ezzel maga is kívül reked az élet és halál rendjéről s az időről szóló „beszélyen”, a lét hantologikus dimenziójába átlépve. A lírai én ezzel önmagát is ironikusan, groteszkként ábrázolja (a József Attilától vett „vonítok” kifejezéssel önmagát is dehumanizálva), másrészt meg is dicsőül, hiszen Villon, Shakespeare, Byron, Milton, Labé, Petőfi és József Attila nem épp rossz társaság egy íróember számára. Ez az irodalomtörténeti rémlátomás olyan hantologikus teret nyit, melyben – mondhatnánk Derridát parafrázeálva – a kísértetjárás magának a *költészetnek* a létezését jelöli.⁶⁵

Maga az irodalomtörténet jelenik meg itt rémlátomásként (bár a holtak nem időrendben vonulnak föl). „Valamennyi holt nemzedék hagyománya mint lidércnyomás nehezedik az élők agyára” – írta a kísérteteiről híres filozófus.⁶⁶ Épp ilyen lidércnyomásról szól a vers is. Csakhogy míg a hivatkozott közgazdász-gondolkodónál a múlt szellemeit a jelen szolgálatába állító önértelmezési kísérletekről van szó, a versben az előbbieket győzik le a jelent. A versen belül ugyan a múlt szellemei mondják ki a „tanulást”, ám a költemény mint költemény maga is egy kizárólag történetileg szituált „tanulást” adhat át. A felvonuló hullák mi mást is közölhetnének, mint egy, az 1960-as évek közepén húsba vágó és aktuális irodalmi önértelmezést? Így lesz a költemény – mint kompozíció – maga is „világtörténelmi halottidézés”.⁶⁷

De nemcsak egy költői szerep- és önértelmezés kiküzdéséről van itt szó, hanem egyszersmind az irodalom *történetiségének* elgondolásáról. Az irodalomtörténeti rémlátomás a maga hantologikus történelemfelettségében teszi láthatóvá a haladáselvű irodalomtörténet-írás meta-historiográfiai fikcióját, mely szerint a jó irodalom egyszersmind *haladó* is, azaz valamiképp előreviszi az emberek közösségét. Ez a felfogás részben érvényben is marad: a történelmi haladás zárójelbe kerül ugyan, de a vers *szereplőinek* közös szólama szerint továbbra is szeretni kell az „emberiséget” – a fogalomnak olyan értelmében, mely a felvilágosodás előtt nem létezett. A feltámadó költők maguk is e hantologikus, történelemfeletti perspektívából „suttognak”. Ez a perspektíva teszi lehetővé, hogy Villon, Byron, Shakespeare és társaik számára az *emberiség* fogalma mint közös alap merülhessen föl. A költőszereplők síron túli tudás birtokában vannak – s a beszélő maga is pokoli látomás keretében kap ízelítőt ebből a belátásból. A vers tétje ezért a költőszerep kritikai újragondolása – a megnyíló hantologikus perspektíva felől. A pozitív konjurációt éppen a szerepújraértelmezés elkerülhetlenné válása helyettesíti: vagyis maga a *költészet* válik szellemidézéssé, a lírai én tudtán kívül idézi meg a holtakat. Lírai alanyunk ugyanis költőként pozicionálja magát – ez a voltaképpen oka annak, hogy a holt költők társasága megtisztelti látogatásával a kései szaktársat, akinek szüksége lett egy történelmi leckére.⁶⁸

⁶⁵ Vö. Uo., 14.

⁶⁶ Karl MARX, *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*, [ford. n.], Kossuth – Magyar Helikon, Budapest, 1960, 11.

⁶⁷ Vö. Uo.

⁶⁸ Itt a *szövegen belüli* költőszerepre vonatkozik a reflexió, ezzel szemben az előző fejezetben a *szövegen kívüli* halottidézésről beszéltem. Hiszen a *szövegen belüli* „én” és a hozzá kapcsolódó költői szerep-értelmezés nem azonos és nem is keverendő össze a *szövegen kívüli*, életrajzi szerzővel.

Jellemző, hogy József Attila és Petőfi haláluk pillanatában kerülnek egymás mellé (éppen úgy, ahogy később a *Héjjasfalva felé* zárlatában, ahol József Attila *Ódájából* származó idézetet ad a versbéli Petőfi szájába).⁶⁹ Csakhogy míg az (*Örültek*) az öngyilkos József Attila szenvedéseit nagyítja kozmikussá, a nagy irodalmi példakép képalkotását is parafrázeálva, addig Petőfi alakját ironikusan kicsinyíti: a „verselő kamasz” megjelölés inkább illik egy diákköltőre (vagy ifjú fűzfapoétára), semmint a nemzeti irodalom halhatatlan klasszikusára. A póz hangsúlyosan *nem* hősi: a versbéli Petőfi menekül, bújna a halál elől. A *tengeriföld* helyszíne Illyés *Segesváron* című költeményét juttathatja az olvasó eszébe, a *kamasz* jelző pedig valószínűleg Illyés Petőfi-könyvére vezethető vissza, ahol a *kamasz* vagy legalább *kamaszos* címke már-már epitheton ornans (noha korábban Ady is a „kamasz Vulkan” megjelöléssel illette Petőfit).⁷⁰ E provokatív megoldás nemcsak Petőfi – a házasember és az apa! – önképével áll ellentétben (elég csak *Itt benn vagyok a férfikor nyarában...* című versére utalni), de a kortársak ítéletével is, akik közül sokan már 1847-ben Vörösmarty méltó utódjaként, a következő irodalmi vezérként kezelték őt.⁷¹ E nyilvánvalóan eltúlzott fiatalító-kicsinyítő gesztus arra szolgál, hogy a nemzeti költő alakját emberközelve hozza. Nyilvánvaló az ellentét az olyan heroikus beállításokhoz képest, mint Madarász Viktor festménye, melyen „a csatateren magánosan haldokló, egzaltált arckifejezésű Petőfi saját vérével rajzolja, szép kalligráfiával, a földre e szót: *Hazám*.”⁷² József Attila öngyilkosságának megütköztetően groteszk ábrázolása szintén a megszokott sémák kimozdítására tör (a síneken kúszó halott képe önmagában véve leginkább horrorfilmben kívánckozna). Ám a versben nemcsak József Attila-parafrázis van, hisz az „akkor is! / Úgy is...” ritmusából a *Szeptember végén* utolsó sorának visszhangja hallik, a síron túl is tartó, reménytelen szerelmet az egész emberiségre terjesztve ki. Ezzel egyszersmind az első két kötet *Szerelmet, szabadságot és rációt* egymásra író poétikai kódjait⁷³ is érvényteleníti: *Szerelmek tánca* helyett haláltánc.

Petőfi mint tragikus hős: Szemből, Halál

A halállal szembesülő Petőfi alakja az (*Örültek*)-hez nagyon hasonló módon, csak hogy ezúttal hősiesebb pózba állítva tűnik föl Szilágyi *Héjjasfalva felé* és *Szemből, Halál* című, 1973-as verseiben. A négy részből álló *Héjjasfalva felé* és a *Szemből, Halál* ugyanarra a témára (és ötletre) írott variációknak tekinthető. Mindkét költemény a költő születésének százötvenedik évfordulója alkalmából készült, ám a *Szemből, Halál* Erdélyben jelent meg, az Utunkban 1973. április 20-án,⁷⁴ a *Héjjasfalva felé* viszont

⁶⁹ Vö. KERÉNYI Grácia, „El vagyok veszve, azt hiszem”, *Élet és Irodalom* 1979. augusztus 4., 3.

⁷⁰ ADY Endre, *Petőfi nem alkuszik = Petőfi Sándor emlékezete*, 167.

⁷¹ KERÉNYI Ferenc, *I. m.*, 295.

⁷² MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek*, 382.

⁷³ Itt azonban továbbra is fontos szem előtt tartani, hogy „szerelem” és „politika” viszonya *nem* teljesen azonos az első két kötetben.

⁷⁴ A *Szemből, Halál-t* – bizonyára Szilágyi tudta nélkül – másodközli az amerikai emigráns lap, a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* 1973. augusztus 5-i száma.

Magyarországon, a Tiszatáj Petőfi-számában (1973/7.). A két vers közül a *Héjjasfalva felé* az ismertebb, elsősorban Spira Veronika alapos hermeneutikai elemzésének köszönhetően.⁷⁵ Mivel Spira elemzése nagy figyelmet irányított a másik ciklusra, most a tömörebb – és talányosabb – *Szemből, Halál* című versre szeretnék fókuszálni.

A költemény a meneküléstől a szembefordulásig tartó ívet rajzol fel. Már a vers-cím is a végső szembefordulást előlegezi – szemben a *Héjjasfalva felé* címmel, mely a menekülés mozzanatát emeli ki (persze a szembefordulás ebben a ciklusban is meg kell, hogy történjék). Már a *Szemből, Halál* verscím is olvasható Petőfi-parafrázisként: „Itt harcolánk, itt vett körül / Az ellenség hada, / Elöl halál, hátul halál, / Ez rémes nap vala!”⁷⁶ Akárcsak az (*Örültek*), ez a költemény is a költői szereplehetőségeket, a művész–társadalom viszonyt tematizálja:

Öt óra. Itt a végső pillanat.
Héjjasfalva felé szaladva szalad
ki lovon, ki az apostolokén –
mint e huszonhat és fél éves legény.

– Potomság! – mondja. – Vagy talán nem is?
Hisz fut bálványá, az öreg Bem is,
aki szíve felől hordotta volt,
bár nem értett egy sort se soha, sort,
verssort, amelyet „oh, mon fils” rovott –
nem harci dobot
helyettesítőt – éppen csak a tett
váltott igévé. S elvégeztetett.

Mert tett a szó, ó, tett, igen,
csak orra bukik macskaköveken,
s nem fegyver, csak fegyvernyi gondolat
buktatja orra jobb egek alatt.

S akkor a fiú hirtelen megáll
(a civil őrnagy) –: Hát szemből, Halál!

A Petőfiről szóló versek (a gigászi szövegtörzsből utaljunk itt csak Arany, Kosztolányi, Babits, Illyés, Jékely, Petri műveire) kivétel nélkül az olvasó Petőfi életéről és/vagy költészetéről való ismereteire apellálnak. Ám a szövegek befogadásához szükséges minimális tudással jóformán minden olvasó rendelkezik, „Van-e, ki e nevet nem ismeri?”⁷⁷ (A falubeli rektor, az *Úti jegyzetekből*.)

⁷⁵ SPIRA Veronika, Szilágyi Domokos *Héjjasfalva felé című költeményének hermeneutikai értelmezése*, It 1992/2., 313–327.

⁷⁶ PETŐFI *Összes versei*, 1106. (Kiemelés tőlem – B. K. M.)

⁷⁷ PETŐFI *Összes versei*, 236.

Ám a kérdés nem az, hogy a Petőfi-émlékvers mennyire „hiteles” Petőfi-alakot rajzol, vagy mennyire sokrétű intertextuális hálót mozgat meg, hanem hogy a kultikus tiszteletadás „kötelező” gesztusain túl mennyiben minősül önállóan, a saját jogán is megálló, esztétikailag is érvényes műalkotásnak. Természetesen – amint lenni szokott – a Petőfi előtti tisztelgéseknek csupán kisebb része valóban jelentős alkotás. Ám az utóbbi kategóriába eső művek legalább annyira szólnak alkotójuk (esztétikai, társadalmi, morális stb.) értékrendjéről, mint Petőfiről. (Illyés Petőfi-könyvéről már a harmincas években elhangzott, hogy Petőfi alakjába saját „önarcképét” is belerajzolta.)⁷⁸ Ha tehát azt vizsgáljuk, hogy miként bánik Szilágyi Domokos Petőfi-émlékverse az életrajzi adatokkal, nem az a célunk, hogy mint ügyes diákot megdicsérjük, mert sikeresen ollózta össze a hiteles adatokat kézikönyvek garmadájából – sem pedig az, hogy „hamisításon” kapjuk. A pontos adatok sorolása itt inkább egy bűvészmutatványhoz hasonlít: a biografikus „hitelesség” képzetét kelti, hogy annál nagyobb meggyőző erővel fogadtassa el az olvasóval Szilágyi saját Petőfi-vízióját. Az először emberközelinek, esendőnek láttatott, végül hőssé váló Petőfit kezdetben szelíd, megértő ironiával mutatja be. A Petőfi-alak felrajzolásokor pergőtűzként lövi az olvasóra az életrajzi adatokat, s ez a gyors ütemű sorjázás csak fokozza az amúgy is zaklatott szöveg egzaltáltságát. A befogadáshoz mégsem szükséges minden adat háttérével tisztában lenni: elég, hogy Petőfiről van szó, ezen kívül a tér- és időmegjelölés önmagában is ki tudja váltani a meggyőző hatást.

A vers még úgy is hatásos lehet, ha az olvasó nincs tisztában vele, hogy Bem apó csakugyan francia nyelven üdvözölte és szólította fiának; hogy 1849. július 31-én a végső csatában Petőfi – bár őrnagyi rangban volt –, egyenruhát nem viselt, s csak délután öt óra után indult Héjjasfalva felé szaladva, mikor Bemet is menekülni látta.⁷⁹ Ám a „civil őrnagy” oximoron nem öltözet és rang különbsége (e tulajdonképp mellékes életrajzi tény) miatt telitalálat: sokkal fontosabb, hogy mennyire jól érzékelteti azt a mentalitásbeli különbséget, ami miatt az öntörvényű, lázadó Petőfinek oly sok konfliktusa volt a hivatalos hadseregvezetéssel, s ami miatt csak Bem tábornok oldalán találta meg a helyét. Azt sem muszáj tudni, hogy a Szilágyi Domokos által idézett „Potomság” megszólalás Lengyel József orvos (Petőfi utolsó óráinak nagyon fontos tanúja) 1860-ban papírra vetett emlékezéséből származik: „Rákiálték Petőfire, odamutaték az eseményre. Ő oda maradt, s csak annyit mondott: »potomság«. – Csakhamar az egész arcvonal megfutott. Én rá mutaték [!] a balszárnyra, hol a tábornok is futott. Petőfi szemét odaveté, szónélkül megfordult s futni kezdett.”⁸⁰

⁷⁸ MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek...*, 378. (Ezt elsőként Schöpflin Aladár írta le a Nyugatban.)

⁷⁹ OSZTOVITS, *I. m.*, 134–136. „Öt óraker az orosz ellentámadás menekülésre készleti a magyar sereget. A cári lovasság gyűrűjéből kitörni csak annak van esélye, aki lóval vagy kocsival rendelkezik. A hatalmas káoszban Petőfi elutasítja Gyalókat segítségét, csak akkor kezd saját mentésére gondolni, mikor Bemet is látja a menekülők között. Átjut a falun, Héjjasfalva felé. Utoljára a faluban látják hat óra körül, utána csak látni vélik. Valószínűleg félúton eshetett az üldöző Nassau-dzsidások áldozatául.” *Uo.*, 135–136.

⁸⁰ Lengyel írását teljes terjedelmében közli: DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Akadémiai, Budapest, 1958, 293–294. Vö. KERÉNYI Ferenc, *I. m.*, 460. Ugyanez a jelenet Illyés stilizációjában:

Az adatokkal való zsonglörködés elvonja a figyelmet arról, hogy hogyan téríti el a szöveg a versbéli Petőfi-karakter beállítását és jellemzését a valahai, életrajzi Petőfi Sándor – verseiből, leveleiből kiolvasható – önértelmezéseitől. Itt azonban nem „hamisításról” vagy kisajátításról van szó, hanem egy olyan művészi beállítás, drámai hatás kereséséről, amelyet nem lehetne elérni bizonyos fokú *poetica licentia* nélkül. Bár a költemény pontosan közli a „huszonhat és fél éves *legény*” korát, mégis ismét épp ez az a pont, ahol a művészi stilizáció – szinte észrevétlenül – elkezd leválni az életrajzról. Bár itt már nem „verselő kamasz”, a szöveg továbbra is ki-, sőt túlhangsúlyozza ifjúságát. A *legény* és a *fiú* megjelölések ismét eltakarják azt biográfiai ténytet, hogy az életrajzi Petőfi ekkor már *férj* és *apa*. A Szilágyi-féle költői fikció Petőfit kizárólag *fiúként* hajlandó kezelni, s ennek rendkívül komoly poétikai és kompozicionális tétje van, hiszen a *fiú* mellé mindig lehet *apát* (pontosabban: *apákat*) rendelni. Szilágyi Domokos – ha nem is teljesen úgy, ahogy Pilinszky⁸¹ – *fiúként* jeleníti meg Petőfit, mindig egy atyával kontrasztba állítva. Ilyen apafiguraként jelent meg az említett versekben Széchenyi és Vörösmarty (akit egyébként Pilinszky is atya típusú költőnek lát). A *Szemből, Halál* című versben ezt a szerepet Bem tölti be (jól illeszkedve Petőfi saját retorikájához). A Szilágyi-féle megfogalmazás („szíve felől hordotta volt”) már-már anyai vonásokkal ruházza föl a kemény katonát. Ám ez az asszociáció az olvasatot tévútra vinné: inkább a Bem tábornokot bal oldalról kísérő Petőfi őrnagy képe hoz közelebb a szöveg megértéséhez.⁸²

Szilágyi Domokos maga is a szakralitás mezejéhez köti Petőfit, a költő („a fiú”) alakja (akárcsak Pilinszky cikkeiben) nála is Krisztushoz hasonul. Igaz, Szilágyinál a vallásos kód csupán áthallásos formában van jelen (nem pedig a költői világkép alapjaként, miként Pilinszkyknél). Ez Szilágyinál a következő megfogalmazásból hallható ki: „éppen csak a tett váltott igévé”. E megfogalmazás egyértelmű utalás a János-evangélium nyitányára (az Ige *testté* lett), a Szilágyi számára legkedvesebb⁸³ Károli-féle fordításból idézve: „És amaz Ige testté lőtt, és lakozott mi közöttünk...” (Jn 1,14)⁸⁴ A Petőfi és Krisztus közötti hasonlóság Szilágyi versében sokkal áttételesebb, mint Pilinszkyknél. Itt ugyanis nem a művész személye áll a középpontban, hanem a költői szó és az isteni Ige közötti megfelelés lehetősége.

„»Potomság« – feleli a költő. Az orvos bal felé mutat. [...] A költő balra pillantott; futott a vezérkar, maga a merész kis öreg is; erre szó nélkül megfordult és ő is futni kezdett.” ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 629.

⁸¹ Hasonló retorika jelenik meg Pilinszkyknél is, ugyanakkor nála jóval hangsúlyosabb a keresztény párhuzam: PILINSZKY János, *Publicisztikai írások*, szerk. HAFNER Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 596–597, 694–695. A „fiúként” ábrázolt Petőfi és az életrajzi alak között húzódó ellentmondások Adynál éleződnék ki a legjobban: „És apa volt, apa volt ez a gyermek, aki a szülő-tiszteletet illedelmes, agyonfélemlített, iskolás fiúcska módjára komolyabban vette, mint Mózes tízparancsolata kívánja. Petőfinak fia volt, halottai voltak, kétségei, egy aggasztó asszonya, neve és hite, de mindenekfölött: fia.” ADY, I. m., 167.

⁸² Eszünkbe juthat Petőfi cikke: „Saját kezével tűzte mellemre az érdemjelt Bem, bal kezével, mert jobbja még föl van kötve, s ezt mondá: »bal kézzel tűzöm föl, szívem felől kezemmel!« [...]” PETŐFI ÖSSZES PRÓZAI..., 342. (Kiemelés tőlem – B. K. M.)

⁸³ Vö. SZILÁGYI Domokos, *Élnem adjatok*, szerk., jegyz., tan. KÁNTOR Lajos, Kriterion, Bukarest, 1990, 310.

⁸⁴ Az idézet forrása: *Biblia*, ford. KÁROLYI Gáspár, Magtár Művészeti Alapítvány, 2008 (hasonmáskiadás).

S ez a bizonyos Logosz Szilágyi ekkori költői felfogása szerint a cselekvéértékű szóval válik azonossá. Szilágyi első költői korszakában a Logosz nem volt más, mint a szabadság–szerelem költői egysége. Az életmű második és harmadik szakaszában, a szabadság–szerelem, közösség–egyén egység végzetes széthullása után a Logosz érvénye sokkal szűkösebben fogalmazható csak meg, s ekkoriban csupán a tettértékű szó visszaállítására való törekvésekről beszélhetünk. Ezért is érthetünk egyet Balázs Imre József állításával: a trópusoktól vett búcsú, a költőiség hagyományos eszköztáratól való búcsú a szó tettértékűségének visszaállítására való kísérlet volt.⁸⁵ Ez a megfogalmazás összhangban áll Szilágyinak a hatvanas évek második feléből származó önértelmezésével, az Arany-esszéiből: „[...] márpedig mit ér a szó, ha nem *tett*?⁸⁶

A – szakrális felhangokkal rendelkező – *igét* Szilágyi költeménye a harci dobót helyettesítő *propagandával* állítja szembe. S a vers nemcsak azt hívja elő az olvasó ismereteiből, hogy Petőfi néhány hazafias verse röplapokon szolgálta a forradalmi propagandát,⁸⁷ a sor konkrét utalásként olvasható egyik ilyen művére, a *Csatadalra*: „Trombita harsog, dob pereg, / Kész a csatára a sereg. / Előre! / Süvít a golyó, cseng a kard, / Ez lelkesíti a magyart. / Előre!”⁸⁸ A Szilágyi-féle megfogalmazás a Petőfi-vers ritmusának, hangulatának pontos jellemzése. Horváth János szerint a mozgalmas csataképben fokozatosan növekvő indulattal bontakozik ki a küzdelem, s a refrénszerűen felhangzó *Előre!* felkiáltás is mintha a csatazajban szólalna meg. A versben fokozatosan válik egyre tisztábbá a felező nyolcas ütem, hisz a „csatadalban mindig van valami indulószerű jelleg, mi igen pontos, éles ütemezésű ritmust kíván.”⁸⁹ Horváth szigorú ítélete szerint viszont Petőfi politikai és harci dalai még politikai költészetén belül sem adják a legjelentősebb alkotásait.⁹⁰ Talán Szilágyi is osztotta ezt az ítéletet. Legalábbis hasonló következtetésre juthatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a harci dobót helyettesítő líra státusza kétszeresen is másodlagos: egyrészt mint a szó a katonás ütemek hanghatásához képest; másrészt pedig mint *propaganda* az *Igéhez* képest. Ez a kettős leértékelődés, s a propaganda ↔ *ige* ellentét elsősorban Szilágyi saját költészetszemlélete felől bírhat megvilágító erővel, figyelembe véve Szilágyi és a Forrás-

⁸⁵ BALÁZS, Hervay Gizella, 64.

⁸⁶ SZILÁGYI, *Élnem adjatok*, 311. (Kiemelés tőlem – B. K. M.) A költészet *tettként* való meghatározását olvasva azonban észrevehető, hogy az Arany-esszéiben egy másfajta költészetmeghatározás is olvasható: a vers „gondolkodásmód”. (Uo., 309.) Ennek továbbgondolásaként olvashatók a következő mondatok: „Egy Newton, egy Bolyai János, egy Einstein új utakat szab az emberi gondolkodásnak. Egy Arany, egy Petőfi is” (Uo., 316.). Szilágyi Domokos – mivel nem szisztematikus líraelméletet ír – nem ad közelebbi magyarázatot a két költészetmeghatározás egymáshoz való viszonyára. *Gondolkodás és cselekvés* eltérő asszociációkat von maga után: előbbi Szilágyi a nagy tudósokhoz köti (Newton, Bolyai, Einstein), utóbbit viszont a nép ügyéhez, tehát egy közösségi-felszabadító ügyet kapcsol hozzá. Gondolkodás és cselekvés kettősét természetesen a legkevésbé sem kell ab ovo egymást kizáró ellentétként kezelniünk (hisz még a XI. Feuerbach-tézisben is ott az a bizonyos, gyakran figyelmen kívül hagyott „csak”). Szilágyi ugyanakkor – mivel nem szisztematikus líraelméleti összefoglalót ír – nem reflektál a kétféle meghatározás feszültségére – így pedig az esetleges szintézis lehetősége is a levegőben marad.

⁸⁷ MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek*, 77–78. Lásd még: OSZTOVITS, *I. m.*, 118–119, 127, 131.

⁸⁸ PETŐFI *Összes versei*, 1076.

⁸⁹ HORVÁTH, *Petőfi Sándor*, 473.

⁹⁰ Uo., 471.

nemzedék pályakezdésének körülményeit, s a romániai magyar szocreál esztétika elvárásrendszerével való ellentmondásos és konfliktusos viszonyukat.

Az *ige* motívuma továbbá autotextuális utalásként hívja elő Szilágyi korábbi, *A próféta* című művét (a *Búcsú a trópusoktól* kötetből). *A próféta* olvasható a nyelv-válság nagy költeményeként, a Logosz, a tettértékű szó elvesztésének önironikus monológjaként: „Pedig én tudtam a szót, az Igét!”⁹¹ Az Ige elvesztése a költészet társadalmi hatóerejének végzetes beszűkülését eredményezi: a nyelv általános válsága teszi lehetetlenné, hogy a költői szó társadalmi érvényű tetté válhasson. S mint K. Jakab Antal is felvetette: lehetséges, hogy maga a nyelv sem alkalmas már a „megismételhetetlen” kifejezésére.⁹² A *Szemből, Halál* egyszerre olvastatja magát *A prófétában* kifejeződő nyelv-válság-tapasztalat kontrasztjaként és igazolásaként. Kontraszt, hisz Petőfi, a romantikus-heroikus költő számára egyértelmű volt a szó tettértékűsége, másfelől viszont igazolása a nyelv válságának, hisz a költemény nyomatékosítja, hogy ez a cselekvés szükségszerűen kudarcra ítéltetett.

A tragikus világertelmezést éppen az alapozza meg Szilágyi ekkori költészetében, hogy – hiába kárhoztartott kezdettől fogva kudarcra – a „tett” az egyetlen erkölcsileg vállalható út. Ez a tragikus világlátás fejeződik ki olyan műveiben, mint az *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből*, a *Sorok egy tébolyda falára*. Utóbbi vers azért különösen fontos számunkra, mert ez a vers is a *tett* és az *elvégeztetett* szavakat rímelteti össze, már az akusztikum szintjén helyezve hangsúlyt a tragédia elkerülhetetlenségére: „Nem kiút – épp csak út a tett. / Finita. Elvégeztetett.”⁹³ S ennek párja a *Héjjasfalva felé* IV. darabjából: „Van út – kiút nincsen. – Ha már / halni kell: hát szemből, Halál!”⁹⁴ A hősi halált haló fiú s a meghasonlott atyák (Vörösmarty és Széchenyi) eltérő módon bár, de mind tragikus hősök. (Itt rajzolódik ki a különbség a Vörösmarty–Széchenyi-típusú apafigurák, valamint Bem között: ő nem válik tragikus hőssé.)

Az olvasat e pontján szükséges áttekinteni a költemény időkezelését és szerkezetét:

1. A menekülés (1–4. sor)
2. Retrospekció
 - 2.1. A menekülés előtti pillanat: „Potomság!” (5–6. sor)
 - 2.2. Távolabbi visszatekintés Petőfi múltjára és költészetére (7–12. sor)
3. Filozófiai konklúzió: a költészet sorsa (13–16. sor)
4. Szembefordulás (17–18. sor)

⁹¹ SZILÁGYI, *Kényszerleszállás*, 202.

⁹² Vö. K. Jakab Antal érzékeny meglátásaival: „A próféta sohasem mondta ki az Igét, mert sohasem volt rá kíváncsi senki. De vajon kimondhatta volna-e egyáltalán? Vajon nem azért hullott-e ki emlékezetéből, hogy ne kelljen kimondania? Vajon alkalmasak lettek volna-e a szavak, mindannyiunk szavai, hogy kifejezzék a megismételhetetlent?” K. JAKAB Antal, *Búcsú az előjogoktól. A beszéd mint költészet*, Korunk 1970/5., 717.

⁹³ SZILÁGYI, *Kényszerleszállás*, 299.

⁹⁴ Uo., 357.

Szembetűnő, hogy Szilágyi milyen finom játékkal csúsztatja egymásra a különböző idősíkokat. Először a *menekülés* → *szembefordulás* eseménysor leírásának jelenidejűsége tűnhet föl: csakhogy Szilágyi már itt is felbontja az időrendet. Hisz Lengyel József visszaemlékezésének ismerete nélkül is nyilvánvaló kell legyen, hogy a „potomság” megszólalás csupán a menekülés előtt hangozhatott el. Petőfi – úgy a versben, mint a csata rekonstruált történetében – Bem menekülése után ered futásnak. Első időpillanatunk a menekülő Petőfit mutatja, ehhez képest a második nagy szövegegység első két sorára átlépve *visszafelé* haladunk az időben: egyelőre csupán néhány perccel. Ám ezután újabb idősíkváltás történik: még hátrébb lépünk, Petőfi és Bem múltjának rövid felvillantása, valamint Petőfi költészetének lírai bemutatása felé. Az idősíkváltást nyomtatékosítja, hogy a jelent a befejezett múlt („hordotta volt”), valamint az egyszerű múlt váltja föl (értett, rovott, válott). A régies – de tájnyelvi elemként még mindig élő – szóalakok használata ismét jellegzetesen *minor* nyelvi elem. A Petőfi életére és költészetére visszatekintő egységet a biblikus „Elvégeztetett!” zárja be: Krisztus kereszthalála előtti utolsó szavát vetíti rá Petőfire. „Mikor azért el vette vólna Jézus az etzetet, monda: El végeztetett minden, és le hajtván fejét, ki botsáta lelkét” (Jn, 19,30).⁹⁵ Ez a súlyos mondat egyúttal előkészíti a következő idősíkváltást: a költészet sorsáról szóló, általános érvényű – jelen idejű – filozófiai következtetésekre. Ám erre csak azért van lehetőség, mert Petőfi bukásával a költészet kudarca mondatik ki.

Ezt a konklúziót húzza alá a legutolsó szövegegység, a halállal való szembefordulás gesztusával a filozófiai szentencia történelemfelettségétől a „végső pillanat” idejéhez térünk vissza. Míg Petőfi forradalmi látomásköltészetében Szörényi László megállapítása szerint az *apokaliptikus* időszemlélet (így például az *Egy gondolat... végső*, nagy csatajelenetében) volt a meghatározó, költészetében egy másik tendencia is jelen volt, mely a történelmet beteljesítő apokalipszis helyett egy végső, minden célokági logikát nélkülöző *kataklizmában* látta a véget – ezt a történelemszemléletet mutatja ki legutolsó költeményében (*Szörnyű idő...*).⁹⁶ Bizonyos értelemben Szilágyi Domokos költészetében is hasonló mozgás érhető tetten.

Az első pályaszakasz *ráció=szerelem=szabadság=jövő* mágikus egységére alapozott történelemfelfogása és költői vilásképe nem apokaliptikus abban az értelemben, ahogy Petőfié volt, inkább *posztapokaliptikus*: a második világháború volt a jók és a rosszak „végső” csatája (*Álom a repülőtéren*), s a történelem beteljesülése most már úton van, „és önműködő gépsorok / gyártják már az üdvözülést”.⁹⁷ Ez a történelemfelfogás fokozatosan bomlik le, a történelmi katasztrófákkal való – egyre mélyebb és mélyebb – számvetések során. Ha a Petőfiéhez hasonló végső, nagy kataklizma nem is, 1973–1974-ben született verseiben a történelem *irracionalitására* építő időszemlélet fejeződik ki: a história nem más, mint értelmetlen katasztrófák sorozata, s e katasztrófák felmorzsolják a *kis nemzeteket*. E felfogás előzménye már az Arany-eszében kitapintható: „Deák Ferenc, a hazának akkor még legifjabb bölcse fölháborodva

⁹⁵ Az idézet forrása a korábban hivatkozott hasonmás kiadás.

⁹⁶ SZÖRÉNYI László, *Apokalipszis helyett kataklizma. Petőfi utolsó verse = Petőfi Sándor emlékezete*, 526–545.

⁹⁷ SZILÁGYI, Kényszerleszállás, 40.

nyilatkozta ki az országgyűlésben, 1832-ben, hogy mégsem lehet elnézni tétlenül, amint Európa szívében legyilkolnak egy nemzetet. A lengyelt tudniillik, az 1831-i fölkelés megtorlásaként. Kiderült, hogy de bizony el lehet nézni. Mint ahogy Világos után is el lehetett.”⁹⁸ Ennek párja a Vörösmarty-palimpszesztből, de ismét Petőfi-parafrázissal: „Európa látta. / És fejet hajtott. / És aztán mást nem is tett: / lehajtott a fejét.”⁹⁹ (Vö. *Európa csendes...*) Az Arany-esszé kortárs olvasója számára ezúttal is kézenfekvő volt az 1956-párhuzam, s ez ebben a kontextusban kisebbségi szemszöveget jelentett. A Héjjasfalva felé szaladtában visszaforduló Petőfi halálával – ami a köztudatban magától értetődően íródott egybe a nemzeti tragédiával¹⁰⁰ – a jövő és a szabadság szenved megsemmisítő vereséget. Erre az időszemléletre is érvényes Szörényi László megállapítása: a tragédia a jövő elvesztése, a kataklizmatikus „megkövült” jelen önmagára záródása.¹⁰¹ „Itt a végső pillanat.” A kataklizma túlélői, a Vörösmarty- és Széchenyi-karakterek (a tragikus apafigurák) számára nem marad más, mint a teljes meghasonlás – és a halál. A jövő, apák és fiúk számára egyaránt, végérvényesen bezárult.

A vers retorikai és tropikus szerkezete a menekülés → szembefordulás ívet építi fel, középpontba beiktatva egy hosszabb, kontemplatív gondolati egységet, mely történelemfilozófiai és művészetmetafizikai távlatot ad a versbéli eseménysorozatnak. Így a szöveg három nagyobb gondolati egységre osztható:

1. Menekülés (1–6.)
2. Átértékelő visszatekintés (7–16.)
3. Végkifejlet (17–18.)

A – feltűnően gyors és zaklatott – menekülés tételben Petőfi még nem emelkedik ki a tömegeből: egy a menekülő katonák közül, azt teszi, amit az önmagát menteni akaró élet racionalitása diktál. A „szaladva szalad” figura etymologica – épp úgy, ahogy a halál bevárása – Ady híres Petőfi-cikkének befejezését hívja elő:

Úgy látták, hogy a vesztett csata után még inálva inalt magát menteni egy nagy kukoricásba. Nem hiszem, megállott biztosan a kukoricás előtt, mely jelképe a magyar életnek, a magyar rengetegnek. Nem, ide már nem volt semmi kedve újra bemenni, kétszer nem történik csoda, életnek itt az ő élete több volt a többinél. Megvárta, míg sírba tapossák megvadult szláv katonák, kikhez az ő vére hasonló volt, s akik tudnak ölni, élni és meghalni nagyszerűen.¹⁰²

⁹⁸ SZILÁGYI, *Élnem adjatok*, 333.

⁹⁹ SZILÁGYI, *Kényszerleszállás*, 360. (Kiemelés tőlem – B. K. M.)

¹⁰⁰ Margócsy István kiemeli, hogy Petőfi legnagyobb sikerének és tragikus halálának pillanata olyan pontosan egybeesett a magyar nemzet sikerével és bukásával, hogy alakjának mitikussá és szimbolikussá növelése szinte kézenfekvő volt. MARGÓCSY, *Petőfi-kísérletek*, 50.

¹⁰¹ SZÖRÉNYI, *Apokalipszis helyett kataklizma*, 545.

¹⁰² ADY, *I. m.*, 170.

Szembetűnök a párhuzamok – csakhogy Ady Petőfije szomorú rezignációval néz szembe a véggel, Szilágyi Petőfije zaklatottabb, hirtelen, de félreérthetetlen határozottsággal cselekszik. A menekülés Adynál szinte komikus, gyáva tett: a komikus „inalva inal” töisméltést használja, hogy annál hevesebben utasíthassa el. Szilágyi ezt a semleges stílusértékű, de a szöveg zaklatottságát és gyors tempóját sikeresen fokozó „szaladva szalad” alakzatra cseréli. Lényeges különbség, hogy a meneküléshez Szilágyi Petőfi-verseiben sehol sem kapcsolódik negatív értékítélet, a menekülést nem látta a mitikus Petőfi-alakhoz méltatlan tettek. Sőt, mindhárom versében az élethez való ragaszkodást tekinti a magát menteni akaró ember egyetlen és szeszzerű lehetőségének. S éppen arról van szó, hogy Petőfi ezt a hétköznapi racionalitást meghaladva nőhet erkölcsi szempontból is az átlagemberek fölé, a menekülés értelmetlenségét felismerve és a halállal bátran szembefordulva válhat példaszzerű személyiséggé. Adynál tehát a keserű irónia, Szilágyinál viszont a pátosz jellemzi Petőfi halálának ábrázolását.

A második nagyobb logikai egységet *átértékelő visszatekintésnek* neveztem: a retrospekció Petőfi életéről költészetére helyezi át a fókuszot, hogy aztán történelem- és művészetfilozófiai szentenciákhoz jusson (kategoriális ugrás az egyesből az általánosba). Ahogy ezt már az igeidőkkel, az egymásra csúsztatott idősíkokkal való finom játék során is észrevehettük, nem éles váltásokról (kivéve a legutolsó szövegegység előtti *hirtelen* váltást), hanem szinte észrevétlen átmenetéről van itt szó: az élettörténet megágyaz a költészet újraértelmezésének, hisz *tett* és *ige* egysége Petőfi esetében (a Petőfi-kultusz alapvető logikájának megfelelően) automatikusan magával hozza *élet* és *mű* egységének gondolatát. *Tett* és *szó* egysége azonban mindezen túlmutat: olyan művészetmetafizikai kérdés, amely az eggyel magasabb absztrakciós szinten megfogalmazott filozófiai szentenciára vezet át.

Szem előtt kell tartanunk viszont, hogy a bölceleti téziseket *nem* Petőfi mondja ki: ő nem kategorikus végiggondolója, hanem *megtestesítője* az igazságnak. Csakhogy itt olyan általános történelmi – és művészetfilozófiai – ítéletről van szó, melyre nem juthatunk *kizárólag* Petőfi személyes sorsának tanulmányozása felől. Az elvont, történelemfilozófiai következtetés a forradalmi művészet kudarcáról – jobb és rosszabb egek! – a huszadik századi történelem nélkül nem érthető. A *tett* és *ige* egységére vonatkozó állítás Petőfi költészetét jellemzi, de nem a Petőfi-életmű első érték-kategóriái – más szóval nem Petőfi „önideológiájának” elemei –, hanem ahhoz képest külsődleges fogalmak felől. (Magyarázatot rájuk, mint láthattuk, Szilágyi Domokos más verseinek és esszéinek olvasásával kaphatunk.) *Tett* és *ige* – történelemfölötti kategóriák, melyek egyszersmind *megelőzik* a konkrét költői szövegeket. Észrevehetjük, hogy *tett* és *szó* egységének nyomatékosításakor („ó, tett, igen”) a korábbi szelíd irónia erős pátosznak adja át a helyét – hogy aztán a következő sorral, az orra bukással ismét az irónia térjen vissza.

Lírai beszélőnk végig kívülről látja a versbéli Petőfit, bemutatja, kommentálja, értelmezi tetteit és művészetét. Olyan tudással rendelkezik, amivel a szövegbeli Petőfi nem. Jellemző, hogy Petőfi csupán egyszer szólal meg a szövegben, az egyetlen idézett

mondat szól csak tőle – ám a vers zárlata is felfogható a szövegbeli Petőfi mondataként/gondolataként. Hiába van viszont a beszélőnek többlettudása – a konklúzióhoz Petőfi segíti hozzá. Az (*Örültek*)-hez hasonlóan az egyéni költősors felől ezúttal is egy történelemfölötti tudáshoz jutunk, mely rácsafol történelmi szereplőnk reményeire. Ha viszont *élet és mű* egységének kultikus feltételezéséből indulunk ki, ahhoz a – szintén mélyen kultikus – következtetéshez jutunk, hogy Petőfi költői és emberi nagyságának végső garanciája épp a tragikum vállalása. Szilágyi költeménye pedig – a „Nem kiút – épp csak út a tett” logikájának megfelelően – *tett és szó* egységét eleve tragikusnak feltételezi.

Ha pedig ez így van, a versbéli Petőfi nagysága abban áll, hogy az ő esetében a költői szó bukása nem egy reményvesztett, roncsolt egzisztenciát hagy maga után – mint ahogy az (*Örültek*) beszélőjével történik –, tragikus hősként, méltósággal tud meghalni. Az utolsó két sor éles szerkezeti, tematikus és idősíkbéli váltással zárja a szöveget. Ám a „S akkor...” sorkezdetben megjelenő kötőszó grammatikailag a korábbi mondatok folytatásaként rendezi el a szöveget. Az időhatározó pedig a szerkezetben „valami utáníságot” fejez ki: mintha a szövegbeli Petőfi a bölcséleti eszme-futtatás „tanulmányának” *birtokában* cselekedne. A szöveg elrendezése folytán az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, mintha a versbéli Petőfi egy magasabb belátásból részesülve – nem pedig valami pillanatnyi elhatározás *hirtelenségéből* fakadóan – vállalná a halált. Ez a felsőbb *belátás* hasonló a platóni *phronészisz*¹⁰³ természetéhez: egyszerre filozófiai és morális természetű tudás, melyhez csak felemelkedni lehet, s melynek *birtokában* a bölcsesség szerelmese a haláltól sem retten vissza (*Phaidón* 68a–69c). Petőfi persze nem a *bölcsesség*, de nem is a *test* szerelmese – hanem a *költészeté*. S bárha Platón szerint ilyesmi nem is lehetséges, mégsem zárható ki egy olyan olvasat lehetősége, amely szerint Petőfi a költészet révén jut a *phronészisz* (belátás) és a belőle fakadó *areté* (erény) *birtokába*.

S akárcsak Szókratész esetében, Petőfinél is a méltóképp vállalt halál *hitelesíti* a szót, csak a szembefordulás gesztusa által nőhet tragikus hőssé. A költemény egész retorikai és tropikus építkezése ezen az íven halad végig: a meneküléstől a végső szembefordulásig.¹⁰⁴ A párhuzam persze csak részleges lehet, mert Szókratész számára adott volt a menekülés lehetősége, a Szilágyi-féle Petőfi számára nem. Ez a *Héjjasfalva felé* című szövegből válik nyilvánvalóvá: „Ha már / halni kell: hát szemből, Halál!”¹⁰⁵ A szembefordulás drámai kiélezése hasonló Bereményi Géza *Petőfi halála* című dalához¹⁰⁶ – ám Szilágyi verse jóval korábbi keletkezésű.

¹⁰³ Ezen a ponton hangsúlyosan a *phronészisz* Platón-féle, nem pedig az arisztotelészi értelmezésére támaszkodom.

¹⁰⁴ A holttest, melyet a már idézett szemtanú, Lengyel József, s az ő vallomása nyomán Dienes András is Petőfiének vélt, a mellén kapott dzsidaszúrást. Dienes szerint a döfés felülről lefelé kellett, hogy érkezzen. DIENES, *Petőfi a szabadságharcban*, 294, 453. Kerényi Ferenc szerint viszont nem teljesen biztos, hogy a Lengyel által látott holttest csakugyan Petőfié volt (legalábbis a hajsza nem stimmel). KERÉNYI Ferenc, *I. m.*, 464–465.

¹⁰⁵ SZILÁGYI, *Kényszerleszállás*, 356.

¹⁰⁶ Ezt a párhuzamot emelte ki Kerényi Grácia: KERÉNYI Grácia, *I. m.*, 3.

Az egyéni hősiesség azonban a legkevésbé sem feledtetheti, hogy ebben a tragikus folyamatban minden egyéni, erkölcsi és művészi kiválóság, a kis nemzetekkel és nemzeti kisebbségekkel együtt, a történelem Dzsagannáth-szekere alatt végzi. Szilágyi Domokos költészetében a hatvanas-hetvenes évek fordulójától egyre inkább – és hangsúlyozottan kisebbségi szemszögből – kerül előtérbe az a történelemszemlélet, melyet Hegel a következőképp fogalmazott meg:

A rossz konkrét képe legnagyobb egzisztenciájában a világtörténetben tárul szemünk elé. Ha a megtörtént részletek tömegét tekintjük, a világtörténet úgy tűnik, mint egy *vágóhíd*, amelyen egyéneket és egész népeket áldoznak; a legnemesebbnek és legszebbnek pusztulását látjuk. Mintha semmiféle igazi nyereség nem származott volna s legfeljebb ez meg az a mulandó mű maradt volna meg, amely az enyészet bélyegét hordja homlokán és nemsokára éppoly mulandó műnek adja át helyét.¹⁰⁷

¹⁰⁷ G. F. W. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1966, 751. (Kiemelések az eredetiben.)